

ՀԱՍՄԻԿ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

պարսկական գիր. թեկնածու, ՀԱԻ

ԳՅՈՒՄՐՈՒ «ՅՈԹ ՎԵՐՔ»
ՍՐԲԱՊԱՏԿԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրբերի մասունքների, սրբազան առարկաների և սրբապատկերների դերը, դրանց հանդեպ ունեցած անվերապահ հավատը հնուց եղել են ժողովրդի հոգևոր-բարեպաշտական կյանքի անքակտելի մասը: Ժամանակի ընթացքում Եկեղեցին, հաշվի առնելով սրբությունների ունեցած դերը ոչ միայն հոգևոր-բարեպաշտական, այլև վարչատնտեսական և իրավական հարթություններում, դրանց վերաբերյալ մշակել է իր դիրքորոշումը, որն ամրագրվել է կանոնական հիմքերով և ներքին սովորութային նորմերով:

Ժողովրդի նվիրական սրբություններից մեկը՝ Գյումրու Ս. Աստվածածին եկեղեցում գտնվող «Յոթ վերք»¹ պատկերը, կարևոր դեր և նշանակություն է ունեցել ոչ միայն Շիրակի, այլև հայոց հոգևոր, կրթական և հասարակական կյանքում:

«Յոթ վերք» սրբապատկերի դեպքը, կարելի է ասել, եզակիներից է, քանի որ հայ ժողովրդական քրիստոնեության պատմության մեջ, սկսած միջնադարից մինչ մեր օրերը, սրբազան և զորավոր են համարվում խաչերը², մասունքները, ձեռագրերը, մասնավորաբար՝ Ավետարանները և

¹ Տպագիր աղբյուրներում սրբապատկերը հիշատակվում է անվան հետևյալ տարբերակներով՝ «Յոթ վերք», «Յոթ Վերք», «Եօթն Վիրաց Ս. Աստվածածնի հրաշագործ պատկեր», «Ս. Պատկեր» (տե՛ս Հատիճայի վանական ընկերության Յիշատակարանն ու հաշիւը 1850-1882 թթ., Յաւելուած 1882-1898 թթ. (այսուհետ՝ «Հատիճայի վանական ընկերութեան...»), Աղեքսանդրապոլ, 1909, էջ 14, 31. Տեղեկատու. Հատիճայի վանքի հաշիւը 1910 թուին, Մուտք, «Արարատ» ամսագիր, 1911, մարտ, էջ 259), «Եօթն վիրաց» պատկեր, «Եօթվիրաց» Ս. Աստվածածնի պատկեր (տե՛ս Ա. Աղամյան, Մի վավերագիր Ալեքսանդրապոլի եկեղեցիների մասին, «Էջմիածին», 1973, Ը., էջ 37-38), «Եօթնվիրաց» Ս. Աստվածածնի պատկեր, «Եօթվիրաց» կամ Աստուածածնայ պատկեր», «Եօթվերք» (տե՛ս Յ. Կոստանեանց, Շիրակի լեգենդներից եւ ժողովրդական կեանքից, Աղեքսանդրապոլ, 1896, էջ 54, 57):

² Ա. Սահակյան, Ժողովրդական քրիստոնեությունը միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 2014, էջ 59-60:

«Նարեկ» աղոթամատյանները³, իսկ պատկերները, որպես այդպիսին, եզակի են: Այդպիսիք են Հիսուս Քրիստոսի պատկերը (Դաստառակը), Հոգյաց վանքի Աստվածամոր պատկերը, Խոր Վիրապի Ս. Աստվածածին եկեղեցու աղոթասրահում պահվող Աստվածամոր պատկերը, Կոզովիտ գավառի Դարոյնք ամրոցում Բագրատունի իշխան Աշոտ Պատրիկի կողմից կառուցված եկեղեցում երբևէ դրված Փրկչական պատկերը, Վարագավանքի Տիրամոր սրբապատկերը⁴, Սևանի Չարչարանաց Տիրամայրը⁵:

Ժողովրդական քրիստոնեություն մեջ կարևոր դեր ունեցած սրբապատկերների ավանդույթն այսօր շարունակում է «Յոթ վերքը»:

«Յոթ վերք» պատկերում արտացոլված է միջնադարյան աստվածաբանության և ընդհանուր մարեմաբանության մեջ արծարծված թեմաներից Աստվածամոր կրած յոթ գլխավոր ցավերը կամ վերքերը (պատկերն իր անվանումը հենց դրանից էլ ստացել է՝ «Յոթ վերք»): Տիրամոր ցավերը մարտիրոսների նման եղել են ոչ թե մարմնական, այլ՝ հոգու, սրտի և մտքի: Եկեղեցու հայրերը ցավերի բազմությունն ամբողջացրել են յոթ թվի մեջ⁶:

Մեկնիչները և ուսումնասիրողները Աստվածածնի յոթ խոցերը տարբեր իրողությունների են վերագրում. մի խումբն այն կապում է Սիմեոն Ծերունու մարգարեությունից մինչև Հիսուսի մահն ընկած դեպքերի⁷,

³ Դարեր ի վեր գորավոր համարվող մի շարք Ավետարաններ և սրբերի մասունքներ որոշակի տոնական օրերի հանդիսավոր թափոքով տարվել են որևէ եկեղեցի, որպեսզի ուխտավոր հավատացյալները հնարավորություն ունենան դրանց առջև աղոթելու և օրհնություն ստանալու: Օրինակ՝ Շուրիշկանի (1498 թ.) Ավետարանը Կրկնազատկին տարվում է Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցի, Հովհաննես Մկրտչի մասունքը Վարդավառին տարվում է Հովհաննավանք և այլն:

Ավանդական կենցաղում Նարեկ աղոթամատյանը դրել են դժվար ծննդաբերող կանանց բարձի տակ, հիվանդների գլխին են կարդացել (տե՛ս Ե. Լալայեան, Ջալալք. Հալալք, ԱՀ, գիրք Ա., Շուրի, 1895, էջ 323: Ա. Աթայան, Սալմաստ, Նոր Ջուղա, 1906, էջ 103), երևույթ, որ շարունակվում է նաև մեր օրերում:

⁴ Հ. Հակոբյան, Հայոց Տերունական սրբապատկերները, Երևան, 2003, էջ 27-34:

⁵ Ա. Առաքելյան, Սևանի Աստվածամայրը և նրա ստեղծման ժամանակը, ՊԲՀ, 1983, թ. 2-3, էջ 279-284:

⁶ Գ. Անտիքեան, Մտածութիւնք ի վերայ եօթն գլխաւոր ցաւոց Ս. Աստուածածնին, Վէնէ-տիկ, 1810, էջ 9:

⁷ ա. Միմեոն Ծերունու մարգարեությունը, երբ Քրիստոս քառասուն օրականում ընծայվեց տաճարին. «Իսկ քո [Մարիամի] հոգու միջով էլ սուր պիտի անցնի, որպեսզի բազում սրտերի խորհուրդներ հայտնի դառնան» (Ղուկ. Բ. 35), բ. Փախուստը Եգիպտոս (Մատթ. Բ. 13-15), գ. Տասներկու տարեկան Հիսուսին տաճարում կորցնելը (Բ. 41-52), դ. Երբ Հիսուս, խաչն ուսին, Գողգոթա էր եղնում (Հովհ. ԺԹ. 17,), ի. Հիսուսի խաչելությունը (Մատթ. ԻԷ. 35, Մարկ. ԺԵ. 24, Ղուկ. ԻԳ. 33, Հովհ. ԺԹ. 18), զ. երբ Հիսուս հոգին ավանդեց (մահը), կողը խոցեցին տեղով, իսկ մարմինը խաչից իջեցրին (Մատթ. ԻԷ. 50, Մարկ. ԺԵ. 37, Ղուկ. ԻԳ. 46, Հովհ. ԺԹ. 30), է. երբ Հիսուսի մարմինը դրվեց գերեզմանում (Մատթ. ԻԷ. 59-60, Մարկ. ԺԵ. 46, Ղուկ. ԻԳ. 53, Հովհ. ԺԹ. 42) (Գ. Անտիքեան, նշվ. աշխ., էջ Ը-Ժ.

մյուսը՝ խաչի վրա Հիսուսի արտաբերած խոսքերի հետ⁸:

Աշխատանքը կատարվել է մատենագրական և ազգագրական սկզբնաղբյուրների, արխիվային անտիպ նյութերի, մամուլի տվյալների և թեմային առնչվող ուսումնասիրությունների հիման վրա:

«Յոթ վերք» սրբապատկերի հեղինակը. Ավանդությունը խնդրո առարկա սրբապատկերի հեղինակ է համարում Ղուկաս Ավետարանչին: Ա. Մխիթարյանցը գրում է. «...զհրաշագործ պատկեր Եօթնվերաց անուանեալ Աստուածածնի, նկարեալ, որպէս աւանդութեամբ ասի, Ղուկասու աւետարանչէ»⁹: Ղևոնդ Ալիշանը ևս ակնարկում է այդ ավանդությունը. «Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածնի [խոսքը Գյումրու Ս. Աստվածածին եկեղեցու մասին է - Հ. Ա.] նշանաւոր ուխտատեղի համարեալ է վասն Եօթնխոցից անուանեալ պատկերին, զոր համարին նկարեալ ի Ղուկայ աւետարանչէ»¹⁰: Նույն ավանդությունն են մեջբերում նաև Արտակ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը¹¹, Սարգիս վարդապետ Զալալյանցը, Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակյանը, Պողոս վարդապետ Զանլաթյանը (Ճեթեթյանը)¹²:

Այն, որ Ղուկաս Ավետարանիչն օժտված է եղել նկարելու շնորհքով և պատկերել է Հիսուսին, Նրա ծնողներին և առաքյալներին, Հայսմավուրքը ևս վկայում է¹³: Ղուկաս Ավետարանչի՝ տվյալ նկարի հեղինակ լինելն ավանդության եզրագծից այն կողմ է շրջանի կնիք է կրում: Արվեստաբան Մ. Ղազարյանը, ուսումնասիրելով նկարի կոմպոզիցիան և գունային կանոնիկ ավանդույթները, եզրակացնում է, որ նկարը հեղինակել են ԺԸ. դարում Նոր Զուղայում և բուն Հայաստանում մեծ տարածում ունե-

Արել քնյ. Մանուկեան, Գիւմրիի «Եօթ վերք»-ը (Աստուածածնի Վերափոխման տօնի ափիթով), Երևան, 2007. «Մարիամ Աստվածածին», ՔՀ, Երևան, 2002, էջ 704):

⁸ **ա.** Հայր, թող դոցա, զի ոչ գիտեն զինչ գործեն (Ղուկաս ԻԳ. 34), **բ.** Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէր թողեր զիս (Մարկոս ԺԵ. 34), **գ.** Այսօր ընդ իս իցես ի դրախտին (Ղուկաս ԻԳ. 43), **դ.** Ահա մայր քո, ահա որդի քո (Մատթ. ԺԲ. 47), **ե.** Ծարաւի եմ (Հովհ. ԺԹ. 28), **զ.** Ամենայն ինչ կատարեալ է (Հովհ. ԺԹ. 30), **է.** Հայր, ի նեոս քո առնողեմ զիողի իմ /Ղուկ. ԻԳ. 46/ («Հատիճայի վանական ընկերություն...», էջ 14. **Ա. Աղամյան**, նշվ. աշխ., էջ 38-39):

⁹ **Արել վրդ. Մխիթարեանց**, Պատմություն մենաստանին Հատիճոյ ի Շիրակ, Տիփսիս, 1856, էջ 44:

¹⁰ **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, Տեղագրություն պատկերացոյց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1881, էջ 155:

¹¹ Արտակ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը (1876-1937 թթ.) եղել է Շիրակի թեմի առաջին առաջնորդը (1920-1921 թթ.): Նահատակվել է 1937 թ. բոլշևիկների ձեռքով:

¹² **Ա. Աղամյան**, նշվ. աշխ., էջ 38. **Ս. Զալալեանց**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հտ. 1, Տիփսիս, 1842, էջ 213. **Ա. Սեդրակեան**, Հայաստանեայց եկեղեցու պատկերայագրությունը, մասն առաջին, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1904, էջ 2. «Հատիճայի վանական ընկերություն...», էջ 14:

¹³ **Հ. Քյոսեյան**, Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Էջմիածին, 1995, էջ 39: Աղբյուրը՝ Ծայսմաուրք, Կ. Պոլիս, 1834, էջ 196:

ցող նկարչական համալսարաններից մեկում, սակայն նկարչի անունն անհայտ է¹⁴: Ըստ ամենայնի, այն ընդօրինակվել է 1768 թ. Եսայի վարդապետի վրձնած «Աստվածամոր յոթ վերքը» սրբապատկերից¹⁵: Բացի այդ, յոթ վերքի թեմատիկան սկսել է արծարծվել վաղ միջնադարում:

Սրբապատկերի դեգերումների պատմությունից: «Յոթ վերք» սրբապատկերն ի սկզբանե եղել է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Բասեն գավառի Հասանկալա բերդի Ս. Աստվածածին վանքում, որտեղ, ըստ ավանդույթյան, բերել է Գրիգոր Մազիստրոսը: Այս մասին Ղևոնդ Ալիշանը գրում է. «... Եօթն-խոցից անուանեալ պատկերին, զոր ... բերեալ ի Հայս ի Գրիգորէ Մազիստրոսէ»¹⁶, իսկ Ս. Էփրիկյանը հավելում է, որ «ի Հայս բերուած է Գրիգոր Մազիստրոսէն և երկար ժամանակ մնացած Հասանգալէի Բասենու կամ Կարմիր վանքի մէջ»¹⁷: Նկարի՝ Գրիգոր Մազիստրոսի կողմից Բասենի Հասանկալայի վանք բերվելը ևս հեռու է տրամաբանական լինելուց՝ ելնելով վերը նշված պատճառներից:

Ըստ ամենայնի՝ սրբապատկերի Բասենում լինելը կապվում է Գրիգոր Մազիստրոսի անվան հետ, քանի որ Բասենի եկեղեցու կառուցումը (որը հայտնի է Բասենո վանք, Կարմիր վանք, Հասանկալայի վանք, Աստվածածնա վանք անուններով և եղել է Բասենի եպիսկոպոսանիստը) վերագրվում է Գրիգոր Մազիստրոսին, ուր, ըստ ավանդույթյան, ամփոփված է նրա աճյունը: Սակայն հիշատակով թյուրմանների վրա հիմնվելով՝ այն թվագրվում է է.-Ը. դդ.¹⁸:

Թուրքմենշայի (1828 թ. փետրվարի 21) և Ադրիանապոլսի (1829 թ. սեպտեմբերի 2) պայմանագրերից հետո, երբ Արևելյան Հայաստանը, Ախալցխան և Ախալքալաքն անցել են Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ, և հայերին թույլատրվել է տեղափոխվել այնտեղ, 1832 թ. Բասենի Ս. Աստվածածին վանքի առաջնորդ Պողոս վարդապետ Զան-

¹⁴ Մ. Ղազարյան, Հայ կերպարվեստը XVII- XVIII դդ., Գեղանկարչություն, Երևան, 1974, էջ 175, 201:

¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 199: Մարիամի յոթ վերքերը պատկերող բազմաթիվ հեղինակային կտավներ կան. Վերածննդի շրջանի և ԺԷ. դարի եվրոպացի կերպարվեստագետների՝ Ռաֆայելի, Տիցիանի, Անդրեա դել Սարտոյի, Կարավաջոյի նույն թեմայով գործերը, ինչպես նաև ԺԸ. դարի ռուս նկարիչ Վասիլի Պոգոնանկոյ «Աստվածամայրը», հունգարացի նկարիչ Լ. Լազարի «Մարիամը», Եսայի վարդապետի (ԺԸ. դ.) «Աստվածամոր յոթ վերքերը» (Էջմիածին, Վեհարան), որոնց նախատիպը Միքելանջելոյի «Ողորդ» քանդակն է (Ե. Մատիկյան, Հայկական կերպարվեստի պատմություն, գ. Ա., XVII-XIX դդ., Երևան, 1971, էջ 38):

¹⁶ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 155:

¹⁷ Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1902, էջ 42:

¹⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Ա.-Դ., Երևան, 1956, էջ 348:

լաթյանը հազարավոր գաղթյալների հետ եկել է Շիրակ և հաստատվել Մարմաշենի վանքում՝ իր հետ բերելով վանքի կաթը և «Յոթ վերք» հրաշագործ պատկերը¹⁹:

Ն. Նիկողոսյանը, այս մասին պատմելով, հավելում է. «Պատկերին ամեն կողմից ուխտավորներ էին գալիս և բավական արդյունք թողնում», և այդ միջոցներով վանքը վերանորոգվում է²⁰:

Արտակ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի թողած վավերագիրը ևս փաստում է, որ «Եօթն վիրաց» պատկերը Հասանկալայի Ս. Աստվածածին վանքի վանահայր և Բասենի առաջնորդ Պողոս վարդապետ Ջանլաթյանը 1832 թ. բերել և դրել է Մարմաշենի վանքում²¹:

Ենթադրելի է, որ Մարմաշենում հանգրվանելու պատճառներից մեկն այն էր, որ այդ ժամանակ Գյումրիում եկեղեցի չկար: Բացի այդ, հաջորդ խոշոր վանքում՝ Հառիճում, արդեն 1830 թ. հաստատվել էր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Խաթակյանը (Ջախալյան):

Հենց Հառիճավանքն էլ լինում է նկարի հաջորդ հանգրվանը: Վերը հիշատակված հաշտության պայմանագրերից հետո Կարնո առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը և Կարսի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Խաթակյանը, շուրջ 90.000 մարդու (14.000 ընտանիք) առաջնորդությամբ ստանձնած, գաղթում են Տաճկահայաստանի գավառներին²²: Կարապետ արքեպիսկոպոսը կարնեցի գաղթականների հետ ընտրում է Ախալցխա քաղաքն ու նրա գավառը: Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը 1830 թ. հաստատվում է Հառիճի մենաստանում: Այնտեղ իր հետ բերում է Հոռոմոսի վանքի միաբանությունը²³, զարդերն ու կաթը և իր համախոհների ու գաղթական-

¹⁹ «Հառիճայի վանական ընկերութեան...», էջ 14:

²⁰ Ն. Նիկողոսյան, Շիրակի գյուղական կյանքից, «Արարատ» ամսագիր, 1904, սեպտեմբեր, էջ 787:

²¹ Ա. Աղամյան, նշվ. աշխ., էջ 38: Ուշագրավ է, որ սրբապատկերը Հասանկալայի Ս. Աստվածածին վանքից բերվելուց հետո առաջինը հանգրվանել է Մարմաշենում: Ինչպես վերը տեսանք, Հասանկալայի վանքի կառուցումը վերագրվում է Պահլավունիներին: Մարմաշենի գլխավոր՝ Կաթողիկե եկեղեցին 988-1029 թթ. կառուցել է Վահրամ Պահլավունին: Մարմաշենում է գտնվում նաև Պահլավունիների տոհմական տապանատունը: Սելջուկ-թուրքերի արշավանքներից հետո Պահլավունիները վերանորոգել են Մարմաշենի Մեծ և Փոքր վանքերը («Մարմաշենի վանք», ՔՀ, էջ 709): Հետաքրքիր գուգադիպություն է, որ Պահլավունիների տիրության հոգևոր կենտրոնից բերված սրբությունը պետք է հանգրվաններ հենց նրանց կառուցած մեկ այլ եկեղեցում:

²² Մ. Վակներ, Ճանապարհորդություն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851, էջ 122. «Հառիճայի վանական ընկերութեան...», էջ 13:

²³ Նույն տեղում:

ների աջակցությունը վերականգնում վանքի հոգևոր և տնտեսական կյանքը՝ ստանձնելով Շիրակի գաղթականության հոգևոր գործերը²⁴:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը, օգտվելով իր առաջնորդական իշխանությունից, միևնույն ժամանակ նկատի ունենալով այն, որ Մարմաշենի վանքը սահմանի վրա է և այդտեղից դյուրին կլինի սրբապատկերը տանել իր նախկին տեղը, կամենում է այն փոխադրել Հառիճ՝ պատճառաբանելով, թե նորեկ ժողովրդի համար բարդ է միևնույն վիճակում երկու վանք պահել²⁵:

1832 թ. Հովհաննես Ը. Կարբեցին Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի խնդրանքով Պողոս վարդապետին կարգադրում է «Յոթ վերք» պատկերով և Բասենի վանքի ամբողջ արդուզարդով փոխադրվել Հառիճ²⁶: Այլ աղբյուրներ նշում են, որ Պողոս վարդապետ Ջանլաթյանն իր կամքով է Աստվածամոր հրաշագործ պատկերը²⁷ տեղափոխում այնտեղ:

Հառիճի վանահայր Ստեփանոսը 1832 թ. գրություն է ուղարկում Սինոդին այն մասին, որ համաձայն Վեհափառի հրամանի՝ Պողոս վարդապետ Ջանլաթյանը պետք է փոխադրվի Հառիճ. վանքում նրա, Աստվածամոր հրաշագործ պատկերի և նրա կողմից բերվելիք կահ-կարասիի համար տեղ են պատրաստել: Գրությունից ենթադրելի է, որ Պողոսը Հառիճ է գնացել առանց պատկերի: Ըստ ամենայնի՝ Ստեփանոս եպիսկոպոսն ստիպել է նրան հետ դառնալ և բերել պատկերը: Ուստի Պողոսը Հառիճ հասնելուց երեք օր հետո գնացել է պատկերը բերելու, սակայն չի կարողացել: Այդ մասին նա բացատրագիր է ներկայացրել Սինոդին²⁸, որից պարզ է դառնում, որ երբ Պողոս վարդապետը Սուրբ պատկերով և Մարմաշենի վանքի կահ-կարասիով գնացել է Գյումրի, որպեսզի այնտեղից անցնի Հառիճ, Բասենի և Կարնո մի խումբ ժողովուրդ դուրս է եկել նրա դեմ և արգելել այն տանել Հառիճ՝ ասելով, թե Պողոս վարդապետը պայմանավորվածություն ունի Ստեփանոսի հետ՝ սրբապատկերը տանել Հառիճ, ապա այնտեղից գաղտնի տեղափոխել Էջմիածին: Այս միջադեպին ներկա մայրը Պողոս վարդապետից տեղեկացել է, որ վերջինս Վեհափառի հրամանով է պատկերը տանում: Մայրի հարցին, թե արդյո՞ք նրանք կամենում են, որ պատկերը տեղափոխվի Հառիճ, ժողովուրդը միաբերան

²⁴ Նույն տեղում էջ 14. Ս. Զալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 212:

²⁵ «Հաղիճայի վանական ընկերություն...», էջ 14:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 15, 18. Ն. Նիկողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 787. Ա. Աղամյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

²⁷ Ս. Զալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 213:

²⁸ ՄՄ արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 8, թղթապահանկ 73, վավերագիր 179, թերթ ա:

մերժել է: Մայորն առաջարկել է պատկերը թողնել Գյումրիում, իսկ մյուս իրերը տանել Հառիձ: Ի վերջո ժողովուրդը համաձայնել է, որ պատկերը մնա Գյումրիում, սակայն մնացյալ իրերը բռնություններով վերադարձրել է Մարմաշեն՝ ասելով, որ իրենք կամենում են այնտեղ միաբանություն հիմնել: Պողոս վարդապետը մայորի առաջարկով կատարվածի մասին զեկուցել է Սինոդին²⁹:

Ըստ ամենայնի՝ «Յոթ վերքը» Հառիձ տեղափոխելու պատճառներից մեկն այն է եղել, որ պատկերը կարող էր շատ ուխտավորներ բերել, որոնց նվիրատվություններով հնարավոր կլիներ վերականգնել վանքի հոգևոր և տնտեսական կյանքը: Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը հասկանում էր, որ պատկերը Մարմաշենում լինելու դեպքում ժողովուրդը կթեքվեր այդ վանքի կողմը՝ այնտեղ տանելով իր նվիրատվությունները, իսկ Մարմաշենը, ունենալով մեծ համայնք և տնտեսական կայունություն, կարող էր դառնալ Շիրակի հոգևոր կենտրոն: Ուստի վանքում ոչ միայն վանական, այլև հոգևոր կյանքն աշխուժացնելու նպատակով այստեղ է բերում տվյալ շրջանում բնակություն հաստատած ներգաղթյալ հայերի համար թանկագին սրբապատկերը, որը մինչ այդ Մարմաշենում էր³⁰:

Հետագայում, 1836 թ. «Պոլոթենիեի» համաձայն, Շիրակը, որպես փոխանորդություն, ներառվում է Երևանի Հայրապետական թեմի կազմում³¹: Ըստ «Հառիձայի վանական ընկերության հիշատակարանն ու հաշիվը 1850-82 թթ.» գրքի՝ «Պոլոթենիեի» 56-րդ հոդվածի ծանոթությունում ասվում է, որ տաճկաստանցի հայ գաղթականների կառավարումը, իրենց նախկին սովորության համաձայն, պետք է լինի Կարապետ և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսների տեսչության ներքո՝ թեմակալ առաջնորդներից անկախ և միայն Հայոց Կաթողիկոսի իշխանությամբ³²: Փաստորեն, Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը, Պողոս վարդապետ Զանլաթյանին և «Յոթ վերք» պատկերը փոխադրելով Հառիձավանք, Շիրակի փոխանորդությունից անկախ էր լինում և մնում էր գաղթականների հոգևոր առաջնորդը՝ պահպանելով իր իշխանությունը, իսկ Հովհաննես Լ. Կարբեցին նրան աջակցում էր, քանի որ սրբապատկերից ստացված եկամուտները բաշխվելու էին Հառիձի և Մայր Աթոռի միջև՝ անմասն թողնելով Շիրակի փոխանորդությանը:

²⁹ ՄՄ արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 8, թղթապանակ 73, վավերագիր 179, թերթ Բ:

³⁰ Հ. Եղիազարյան, Հատիճա վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1956, Լ.-Թ., էջ 83:

³¹ «Գյումրի. քաղաքը և մարդիկ», էջ 223:

³² «Հատիճայի վանական ընկերության...», էջ 14-15:

Գյումրի, Ս. Աստվածածին (Ս. Յոթ Վերք) եկեղեցի, ԺԹ. դար

Գյումրու «Յոթ վերք» սրբապատկերը

Ս. պատկերն այստեղ փոխադրելով՝ Հառիճավանքի դերն ու նշանակությունն օրըստօրե բարձրանում է: Շրջակա գաղթական ժողովուրդը մխիթարվում է նրանով, որ Բասենի վանքը կարծես իր հետ միասին գաղթել է և պատսպարվել Արագածի ստորոտում: Վերականգնվում են տարեկան բազմամարդ ուխտերը՝ Աշխարհամատրան կիրակիին, Վարդավառի և Վերափոխման տոներին: Ուխտավորները բերում են եկեղեցական սպասք, ընտանի կենդանիներ և սնունդ, ընծայում են արտեր, սեփական միջոցներով վանքի շրջակայքում սենյակներ են կառուցում:

Սրբապատկերը հանդիսավոր կերպով դրվում է Հառիճավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային կողմում՝ կամարավոր պատուհանի վրա. «ի հարաւակողմանն դասուլ՝ գոյաւազանաձև պատուհան կամարաւոր, ուր բազմեցուցանեն զարդիս զԵՐԹՆ վերաց պատկեր սուրբ Աստուածածնի»³³: «...ի սակս հրաշագործ պատկերին անդր լինելոյ, լինի և մենաստան Հառիճոյ հռչակավոր ուխտատեղի ողջոյն վիճակին Շիրակայ՝ ունելով զամն ողջոյն զմեծագումար նուէրս ջերմեռանդութեան ժողովրդոց»³⁴:

Ժողովրդական ավանդությունը ևս խոսում է Հառիճավանքում սրբապատկերի պահպնում և Վարդավառին այնտեղ ուխտի գնալու մասին. «Մէկ տարիմ Վարդեւորին գնացինք Ղփչաղ ուխտ. չունքի «Եթվիրաց պատկերքի» օթևանն է»³⁵:

Այդ պատկերին երկրպագել են նաև մահմեդականները³⁶. «Հառիճավանք՝ Եթն Վիրաց պատկերին ուխտի են գնացել նաև Արագածի քրդերը՝ տանելով մի-մի գառ կամ ոչխար»³⁷:

Ալիշանը հիշատակում է հետևյալը. «...ուր [խոսքը Հառիճավանքի մասին է - Հ. Ա.] եկն և Պօղոս Զալլադեան առաջնորդն վանաց Բասենոյ, բերեալ ընդ իւր զհրաշագործ պատկերն Աստուածածնի, որով ուխտատեղի եղև Հառիճա»³⁸:

Այսպիսով՝ 1832-ից սկսած՝ Հառիճի մենաստանը հռչակավոր ուխտատեղի է դառնում³⁹:

Սակայն չուտով՝ 1836 թ., Հովհաննես Ը. Կարբեցին Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին փոխադրում է Շիրակի վիճակ, որի պատճառը, ըստ «Հա-

³³ Արել վրդ. Մխիթարեանց, նշվ. աշխ., էջ 54:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 37:

³⁵ Աղ. Մխիթարեանց, Փղանք Շիրակի ամբարներից, ԷԱԺ, հ. Ա., Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 1901 էջ 163:

³⁶ Յ. Կոստանեանց, նշվ. աշխ., էջ 57:

³⁷ «Հառիճայի վանական ընկերութեան...», էջ 7:

³⁸ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 163:

³⁹ «Հառիճայի վանական ընկերութեան...», էջ 18:

ռիճայի վանական ընկերությունն Յիշատակարանն ու հաշիւը 1850-1882 թթ.» գրքի հեղինակի, Ստեփանոսի ունեցած մեծ արտոնությունն ու ազգեցությունն էր, իսկ նրա փոխարեն Հառիճավանքում նշանակում է Նիկողայոս եպիսկոպոս Մարուգյանին: Այսպիսով Շիրակի գավառը, որ մինչ այդ Հառիճի թեմ էր համարվում, ընկնում է հոգևոր կառավարության անմիջական տեսչության ներքո: Բոլոր վիճակային տուրքերն սկսում են մտնել էջմիածնի գանձարան⁴⁰: Թեև Ստեփանոսը վերադառնում է Շիրակ, բայց 1841 թ. մահանում է, որից հետո Հառիճավանքի գործերում անկանոն դրություն է տիրում. միմյանց փոխարինող վանահայրերը Սինոդի դիվան ամբաստանական գրեր են ուղարկում⁴¹:

«Յոթ վերք» սրբապատկերը մինչև 1851 թ. նոյեմբերը շարունակում է մնալ Հառիճավանքում: Այդ մասին վկայող փաստերից մեկն այն է, որ Պողոս վարդապետ Զանյաթյանը 1849-ից հետո հիշվում է վանահայր և «Եօթն Վիրաց» պատկերի պահպան⁴²: Տնտեսական բոլոր գործերի կառավարումը հոգևոր իշխանության հրամանով հանձնվում են վերակացուներ Տեր Նահապետին, Քերոբ Հերթեցյանին և Հովհաննես Թամասյանին: Նրանք են ճանաչվում վանքի տեր և տնտես⁴³:

1850 թ., երբ Հառիճի վանական ընկերությունը ձևավորվում է, Ս. Աստվածածնի տաճարը, որտեղ «Յոթ վերքն» էր, անմխիթար վիճակում էր գտնվում⁴⁴: Ալեքսանդրապոլի մի քանի բարեպաշտ անձինք ծայրագույն հոգևոր իշխանության հավանությանը հոգաբարձություն են կազմում, որի մշտական նախագահ և ղեկավար է դառնում Հովսեփ ավագ քահանա Կոստանյանցը: Հոգաբարձությունը նորոգում է տաճարի վնասված մասերը: 1856 թ. կառուցվում է մի քանի սենյակ, որոնցում գործում է ուսումնարան գյուղացի մանուկների համար⁴⁵:

1851 թ. Հառիճի ընկերությունը պատրաստել է տալիս արծաթյա ճաճանչավոր Ս. Երրորդության պատկեր, որի երկու կողմերին արծաթյա հրեշտակներ են՝ պատկերը բռնած: Այն օծվում է 1851 թ. օգոստոսին Հառիճավանքում: Ծաճանչավոր պատկերը, իբրև զարդ, դրվում է «Յոթ

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 15:

⁴¹ «Հառիճայի վանական ընկերություն...», էջ 15-16:

⁴² Դեռևս վաղ միջնադարում ընդունված է եղել նշանավոր սրբապատկերի համար առաջնորդ կարգել: Դ. դարում Հոգյաց վանքը եղել է եպիսկոպոսանիստ, իսկ վանահայրերը կոչվել են «Աստվածածնի պատկերի առաջորդ» («Հոգեաց վանք», ՔՀ, էջ 591):

⁴³ «Հառիճայի վանական ընկերություն...», էջ 16:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ էջ 22:

⁴⁵ Ն. Նիկողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 787: «Հառիճայի վանական ընկերություն...», էջ 18:

վերքի» պահարանի վրա⁴⁶: Այսօր այն Գյումրու Յոթ վերք եկեղեցու համանուն խորանում է:

1851 թ. նոյեմբերի 22-ին Ս. Էջմիածնի Սինոդը Հակոբ վարդապետ Շահբազյանի միջոցով հրաման է ուղարկում Հառիճավանքի վերատեսուչ Տեր Նահապետին, Քերոբ Հերթեցյանին և Հովհաննես Թումասյանին: Այդ հրամանով Սինոդը հայտնում է, որ Ներսես Ե. Կաթողիկոսը վատառողջ է և կամենում է անձամբ համբուրել «Եօթնվիրաց Ս. պատկերը»⁴⁷: Մահամերձ հովվապետը երազում տեսնում է, որ կարող է փրկվել, եթե «Յոթ վերք» սրբապատկերին ուխտի գնա: Բայց քանի որ կաթողիկոսի առողջական վիճակը շատ ծանր է լինում, ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում նկարը տանել Էջմիածին (նկարի առջև աղոթելով, այն համբուրելով և շոշափելով՝ Հայրապետը կազդուրվում է)⁴⁸:

Սինոդը հրամանագրում է վերատեսուչներին «Եօթն վիրաց» պատկերը Հակոբ վարդապետ Շահբազյանի և Տեր Նահապետի ձեռքով անհապաղ ուղարկել Ս. Էջմիածին: Սինոդը հրամայում է նաև, որ հանդիսավորություն և զգուշություն համար մի քանի ձիավորներ գնեն Ս. պատկերի հետ, որպեսզի ապահովված հասցնեն Ս. Էջմիածին և նորից վերադարձնեն Հառիճ⁴⁹: Զգուշավորության միջոցները պատահաբար չէին, քանի որ բոլորովին բացառված չէր, որ պատկերը ճանապարհից «կգողացվեր» և կարգելվեր հեռացնել Շիրակից:

Ըստ մեկ այլ վարկածի՝ Ներսես Աշտարակեցին հրամայում է պատկերն Էջմիածին տանել՝ տեղացիներին երաշտից փրկելու համար⁵⁰, քանի որ ըստ ժողովրդական պատկերացումների՝ նկարը երաշտից փրկելու զորություն ունեւր⁵¹:

Պատկերը գրեթե մի ամբողջ տարի մնում է Մայր Աթոռում:

Սրբապատկերը Հառիճից տանելուց հետո այնտեղ ուխտավորներ չեն գնում: Այս մասին նշվում է 1856 թ. հուլիսի մի արձանագրության մեջ, որում ասվում է, որ ուխտավորների սենյակներից կարող են հատկաց-

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 35:

⁴⁷ Նշվ. աշխ., էջ 24-25: Ա. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 38:

⁴⁸ Հ. Գալստյան, ԳԱՆ, Հատիճ, 2006: Ծնոթակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայ բանահյուսության տեքստաբանության բաժնի գիտաշխատող Հասմիկ Գալստյանին՝ նյութը տրամադրելու համար: Բանասաց՝ Անդրանիկ Ղարայան:

⁴⁹ «Հառիճայի վանական ընկերություն...», էջ 24-25. Ա. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 38:

⁵⁰ Գյումրի. Քաղաքը և մարդիկ, էջ 172:

⁵¹ Ս. Մկրտչյան, Տոներ. հայկական ժողովրդական ծեսեր, սովորույթներ, հավատալիքներ (ավանդույթ և արդիականություն), Երևան, 2010, էջ 110 (աղբյուրը՝ Հ. Գյուլեցյան, Գյումրի, Լենինական, 1976, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, տետր 2, էջ 164-65):

նել դպրոցին, քանի որ «Յոթ վերքի» հեռու լինելու պատճառով այնտեղ ուխտավորներ չեն գնում⁵²:

Ինչպես վերը տեսանք, Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին Շիրակի վիճակ տեղափոխելուց և Հառիճավանքում Նիկողայոս Մարուգյանին նշանակելուց հետո Հառիճում փոխվում է թե՛ հոգևոր, թե՛ տնտեսական դրուժյունը: Ուստի թերևս նպատակահարմար է լինում վանքի հոգևոր և տնտեսական կյանքում կարևոր դեր ունեցող «Յոթ վերք» սրբապատկերը ժամանակավորապես տեղափոխել Էջմիածին, մինչև այն իր վերջնական հանգրվանը կգտնի Ալեքսանդրապոլի Ս. Աստվածածին եկեղեցում, ինչպես կտեսնենք ստորև:

Այսպիսով, Հառիճավանքից հետո Շիրակի հոգևոր կենտրոնը տեղափոխվում է Ալեքսանդրապոլ⁵³: Իսկ քանի որ Ս. պատկերը Հառիճից դուրս հանել և Ալեքսանդրապոլ տեղափոխելը ժողովրդի դիմադրությունը կհանդիպեր⁵⁴ (ինչը պատահեց պատկերը Մարմաշենից դուրս բերելու ժամանակ), ուստի նպատակահարմար էր ժողովրդի հոգևոր պատկերացումներից բխող պատճառներ ներկայացնել: Այդ պարագայում կաթողիկոսի վատառողջ լինելը և պատկերի առջև աղոթելը կամ Էջմիածինը երաշտից փրկելը հիմնավոր պատրվակներ էին՝ «Յոթ վերք» Էջմիածին տանելու համար: Ասվածի վկայությունը և Ալեքսանդրապոլը Շիրակի փոխանորդության հոգևոր կենտրոն դարձնելու նպատակը երևան է գալիս հենց Ներսես Կաթողիկոսի այն պայմանից, որով ասվում է (ինչպես կտեսնենք ստորև), թե պատկերն Էջմիածնից վերադարձնելուց հետո այն ժամանակավորապես պետք է դրվի Ալեքսանդրապոլի Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցում: Բացի դա, այդ քայլով կարծես ճանաչվում և վավերացվում էր Հայ Առաքելալական եկեղեցու ավագությունը⁵⁵, քանի որ

⁵² «Հառիճայի վանական ընկերության...», էջ 180:

⁵³ «Գյումրի. քաղաքը և մարդիկ», էջ 223:

⁵⁴ **Քաջընրունի**, Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, 2003, էջ 64:

Նվիրական սրբությունը բնակավայրից հանելու դիմադրության օրինակ է Բյուրախաս գյուղում գտնված «Սուրբ նշան» մասունքը Էջմիածին տանելու դեպքը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 63-67):

⁵⁵ Եկեղեցու հեղինակությունը և իշխանությունը վավերացնելու նպատակով նրանում սրբազան առարկա պահելը կամ նույն նպատակով մասունքի վրա եկեղեցի կամ վանք հիմնելը պատմության մեջ հիշատակվում է դեռևս Դ. դարում: Հովհաննես Մկրտչի մասունք ունենալու կարևորության մասին կարելի է տեսնել Հովհան Մամիկոնյանի պատմության մեջ, երբ Լուսավորիչը մեծ դժվարությամբ Կեսարիայի Դևոնտիոս եպիսկոպոսից ստանում է սրբի մասունքները (տե՛ս **Հ. Մամիկոնյան**, Տարոնի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1989, էջ 35): Այդ փաստը մի արժեքավոր վկայություն է այն մասին, որ Հովհաննես Մկրտչի մասունքների առկայությունը վավերացնում էր Եկեղեցու, իմա՝ ազգի, քրիս-

Ալեքսանդրապոլում այդ ժամանակ ոչ միայն ռուսական, այլև հունական և կաթոլիկ եկեղեցիներ ու համայնքներ կային⁵⁶:

Տեսնելով, որ սրբապատկերի վերադարձը էջմիածնից ձգձգվում է, ալեքսանդրապոլցիները մի խումբ գնում է էջմիածին և 1852 թ. այն ստիպողաբար հետ բերում Գյումրի, ուր մինչ օրս հանգրվանում է⁵⁷: Ըստ Արտակ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի՝ պատկերն էջմիածնում մնում է մեկ տարի և միայն Ալեքսանդրապոլի ժողովրդի դիմումներին զիջելով է 1852 թ. վերադարձվում և դրվում Ս. Աստվածածին եկեղեցում⁵⁸: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ պատկերը 1852 թ. էջմիածնից տարվում է Հառիճ և հետո միայն Ալեքսանդրապոլ, ուր դրվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցում, որը նկարի պատվին կոչվում է նաև Յոթ վերք⁵⁹:

1852 թ. հոկտեմբերի 27-ին Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարությունը Ղուկաս արքեպիսկոպոսից գրույթյուն է ստանում, որով վերջինս հայտնում է, թե Ներսես Կաթողիկոսը, հարգելով ալեքսանդրապոլցիների խնդրանքը, բարեհաճեց Սիրական աղա Գոյոցյանի⁶⁰ (Գորոյան, Գորոյեանց) ձեռքով վերադարձնել Հառիճի «Յոթ վերք» պատկերն այն պայմանով, որ հոգևոր կառավարությունն առժամանակ դնի Ալեքսանդրապոլի Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցում, մինչև իշխանությունը մի վճռա-

տոնյա հռչակվելու իրավունքը՝ մինչև ժամանակ իրավունք տալով հանդես գալ որպես Ընդհանրական Քրիստոնեական Եկեղեցու լիիրավ անդամ:

⁵⁶ Մ. Միքրանեանց, Նամակ Ալեքսանդրապոլից, «Մշակ» թերթ, Թիֆլիս, 1878, 6 ապրիլի, թ. 55, էջ 2. Կ. Յով., Նամակ Ալեքսանդրապոլից, «Մշակ» թերթ, Թիֆլիս, 1878, 2 սեպտեմբերի, թ. 150, էջ 2-3: Բանն այն է, որ քաղաքի ամենաբարձր եկեղեցին, որը գտնվում էր կենտրոնական մասում, հունական էր (1850 թ.): Ավելի ուշ որոշվում է քաղաքի կենտրոնում կառուցել հայ առաքելական Ամենափրկիչ եկեղեցին այն նպատակով, որ իր մեծությամբ ստվերներ շուրջը գտնվող հունական և կաթոլիկ եկեղեցիներին: Կառուցման համար խոչընդոտ չի դառնում անգամ այն հանգամանքը, որ ընտրված տեղը ճահճոտ է լինում: Ամենափրկիչը կամ Կարմիր վանքը դառնում է Ալեքսանդրապոլի ամենաշքեղ եկեղեցին:

Մինչ այդ, ոռոսական կառավարությունը, հույները և կաթոլիկները տեղի վարպետների ձեռքով արդեն կառուցել էին իրենց եկեղեցիները (տե՛ս Կ. Սեդրոյան, Արևեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնականացիների կենցաղում (պատմա-ագագրական ուսումնասիրություն), ՀԱԲ, 6, Երևան, 1974, էջ 179):

⁵⁷ «Գյումրի. քաղաքը և մարդիկ», էջ 172:

⁵⁸ Ա. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 38:

⁵⁹ Հ. Գալստյան, ԴԱՆ, 2006, Հատիճ:

⁶⁰ Սիրական աղա Գոյոցյանը մեծ հեղինակություն էր վայելում թե՛ Հոգևոր և աշխարհիկ վերնախավի, թե՛ ժողովրդի շրջանում: Տաճկաստանի հայերի՝ դեպի Ռուսաստան գաղթելու ժամանակ երկու տերությունների միջև պատգամավորի պաշտոն էր կատարում: Ներսես Աշտարակեցու օրոք երբեմն առաջնորդի պաշտոն է կատարել Ալեքսանդրապոլի վիճակում (տե՛ս Ալկունի, Նամակ Ալեքսանդրապոլից, «Մշակ» թերթ, Թիֆլիս, 1875, թ. 12, 27 մարտի, էջ 3):

կան տնօրինություններն անի⁶¹: Պատկերը Ս. Էջմիածին տանելը, այնտեղից վերադարձնելը և Ներսես Ե. Կաթողիկոսի հրամանով Ալեքսանդրապոլի ավագ եկեղեցում հանգրվանելը վավերացնող վիճագիրն ազուցված է եկեղեցու արևելյան պատին՝ դրսի կողմից:

Կաթողիկոսի՝ վճռական փնտրելություն անելու վերաբերյալ հրահանգը ևս պատահական չէր: Ըստ ամենայնի՝ այն մի քանի պատճառ ուներ: Նախ՝ Ալեքսանդրապոլի Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցին փայտածածկ տանիքով հասարակ շենք էր՝ կառուցված 1830-ական թթ. Գյումրիում բնակություն հաստատած Հայ գաղթականների կողմից⁶² (չնայած իր անշուքությունը՝ վերջինս համարվել է նշանավոր ուխտատեղի⁶³), իսկ փոխանորդություն հոգևոր կենտրոնի եկեղեցին չպետք է անշուք լիներ: Երկրորդ՝ կարող էր ժամանակավորապես փարատել Հառիճի հոգևոր իշխանությունը և հավատացյալների անհանգստությունը՝ հուսադրելով, որ պատկերը նորից այնտեղ կվերադառնա: Երրորդ՝ կարող էր կապված լինել Ղահրաման Երկայնաբազուկ Արղունյան իշխանի կտակի հետ: Զորրորդ՝ նպատակ ուներ հաստատելու Հայ Առաքելական եկեղեցու առաջնայնությունը⁶⁴:

Ըստ բանավոր աղբյուրների՝ «Յոթ վերք» սրբապատկերը որոշ ժամանակ եղել է Գյումրու Ս. Նշան եկեղեցում, որը կառուցել է Ղահրաման Երկայնաբազուկ Արղունյանը: Նա 1858 թ. կտակ է թողնում, որով 3800 ռուբլի արծաթ է հատկացնում՝ Գյումրի քաղաքում եկեղեցի կառուցելու նպատակով: Եկեղեցու կառուցման համար նվիրատվություն է անում

⁶¹ «Հատիճայի վանական ընկերության...», էջ 24-25:

⁶² Ա. Աղամյան, նշվ. աշխ., էջ 37. Կ. Սեդրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 236:

⁶³ Կ. Սեդրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 236:

⁶⁴ Ռուս Ուղղափառ եկեղեցուց բացի, 1830-ականներից սկսած ակտիվ գործում էին նաև կաթոլիկ և բողոքական համայնքները:

Կաթոլիկ համայնքի գործունեության մասին տեղեկանում ենք Ներսես Կաթողիկոսի՝ Սինոդին ուղղված գրությունից: Դրանում ասվում է, որ երբ մի խումբ հայեր բաժանվել են Առաքելական Եկեղեցուց և ընդունել կաթոլիկություն, տարբեր միջոցներով փորձել են և փորձում են վերջինիս անդամներին շեղել դեպի իրենց: Ներսես Կաթողիկոսը 1851 թվականին գրությամբ այդ մասին տեղեկացրել է Կովկասի փոխարքային: Վերջինիս առաջարկով կայսրը թույլ է տվել գրելու Հայ Առաքելական Եկեղեցու հոգևորականներին, որպեսզի նրանք աշխատանք տանեն կաթոլիկություն ընդունած հայերի շրջանում՝ նրանց կրկին Առաքելական Եկեղեցուն վերադարձնելու համար (ՄՄ արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 13, թղթապանակ 162, վավերագիր 401, թերթ ա):

Գյումրու հոգևոր վերնախավը Սինոդին պարբերաբար հայտնում էր Շիրակում, այդ թվում՝ նաև Գյումրիում բողոքականների ներկայության մասին: Բողոքականության դեմ պայքարն ուժեղանում է հատկապես 1880 թ.: Չնայած հոգևոր և որոշ չափով պետական իշխանության ջանքերին՝ բողոքականների համայնքը շարունակում է գոյատևել (Կ. Սեդրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 235. Ա. Հայրապետյան, Արևմտահայ գաղթականության տեղաբաշխումը Շորագյալի գավառում (Արևելյան Շիրակ), ԵՀՀԿ, 2002, էջ 167-68):

նաև տեղի հայուկթյունը: Արդուկթյանը նվիրում է ևս 2200 ռուբլի արծաթ⁶⁵: Եկեղեցու վերակացուններն են լինում դյուզքյանդցի տեր Անդոնը և Մկրտիչ Ջանլաթյանը, իսկ գլխավոր վարպետ՝ Աղապապ Վահրադյանը⁶⁶: Արդուկթյանի կտակած գումարով 1859-64 թթ. կառուցված եկեղեցին օծվում է Ս. Աստվածածնի անվամբ՝ նպատակ ունենալով հռչակավոր «Յոթ վերք» պատկերը տեղափոխել այդ «նորակերտ, լուսազարդ եկեղեցին՝ հավուր պատշաճի հարգանքի տուրք մատուցելով նրան»⁶⁷, քանի որ այդ ժամանակ վերջինս ավելի գեղեցիկ էր, քան Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցին: Սակայն գյումրեցիները և, հավանաբար, հոգևոր իշխանությունը չեն համաձայնում, որ սրբապատկերը հանգրվանի Արդուկթյանի կառուցած եկեղեցում⁶⁸ (Ջաքարյաններից սերած Արդուկթյան իշխանական տոհմի հանդեպ ոչ բարյացակամ վերաբերմունքը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ 1800-ին Պավել 1-ին կայսեր հրամանով Արդուկթյան Երկայնաբազուկների տոհմն ընդունվել էր ռուսական ազնվականության շարքը՝ ստանալով իշխանական տիտղոս⁶⁹): Ուստի Արդուկթյանի կառուցած եկեղեցին 1870 թ. Աբել արքեպիսկոպոսի ձեռամբ վերաօծվում է Ս. Նշան անունով⁷⁰, իսկ եկեղեցու հարավային պատին մի որմնաքանդակ է դրվում՝ Սևանի «Ջարջարանաց Տիրամոր» պատկերով⁷¹:

⁶⁵ Մկրտիչ վարժ. Արաքսյանց, Նամակ Ալեքսանդրապոլին, «Արարատ» ամսագիր, 1869, մայիս, էջ 20. Ա. Աղամյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 39:

⁶⁷ Այս մասին մեզ հայտնել է Ս. Նշան եկեղեցու նախկին հոգևոր սպասավոր Հարություն Ֆիլյանը, ում շնորհակալություն ենք հայտնում: Նա այդ եզրակացությանը հանգել է սեփական ուսումնասիրության հիման վրա, սակայն նյութը գիտական հրապարակմամբ առայժմ չի ներկայացրել:

⁶⁸ Շնորհակալություն ենք հայտնում ազգագրագետ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայ ազգագրության բաժնի գիտաշխատող Գրիգոր Աղանյանին՝ հուշելու համար, թե ինչու շիրակցիները անբարյացակամ էին տրամադրված Արդուկթյանների հանդեպ, ինչի պատճառով էլ չէին համաձայնի, որ «Յոթ վերք» սրբապատկերը հանգրվաներ նրանց կառուցած եկեղեցում:

⁶⁹ «Արդության-Երկայնաբազուկներ», ՀՍՀ, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 87:

⁷⁰ Ա. Աղամյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

⁷¹ Հարություն Ֆիլյանը ենթադրում է, որ Ս. Նշան եկեղեցին, սկզբում կոչվել է Ս. Աստվածածին, քանի որ Դահրաման Երկայնաբազուկ Արդության իշխանը միգրցել նպատակ է ունեցել այնտեղ դնել Սևանի «Ջարջարանաց Տիրամոր» պատկերը: Այս ենթադրությունը հիմնվում է այն հանգամանքի վրա, որ այդ սրբապատկերը որոշ ժամանակով Սևանի Ս. Աստվածածին եկեղեցում չի եղել: Սակայն, ըստ նրա, «Ջարջարանաց Տիրամոր» սրբապատկերն այնտեղից տարել են, ուստի Արդությանը 1870 թ. այդ պատկերի կրկնօրինակը գետնել է եկեղեցու հարավային պատին՝ որմնաքանդակի տեսքով: Սևանի Ջարջարանաց Տիրամոր սրբապատկերը Ս. Նշանում լինելը բանասացը հիմնավորում է այսպես. նախ եկեղեցում որմնաքանդակի տեսքով հենց այդ պատկերը չէր լինի, և երկրորդ՝ հակառակ դեպքում՝ որմնաքանդակը կգետնելվեր եկեղեցու կառուցման սկզբում 1859-64 թթ. (Հ. Արքահամյան, ԴԱՆ, Գյումրի, 2015, էջ 2):

Ինչ վերաբերում է Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցու ճակատագրին, ապա 1881 թ. եկեղեցու ծածկը փլվում է⁷², որի տեղում հետագայում Տեր Մարտիրոս քահանա Տեր-Պողոսյանի ջանքերով և Գևորգ Խոյեցյանի, Հյուսն վարպետներ Մանուկի և Աղաբաբի աշխատակից հոգաբարձու-թյամբ երեք տարվա ընթացքում հայ նշանավոր վարպետներ Թուրանենց Մկրտչի, Մուրադենց Խաչատուրի և Գեորգյենց Հովհաննեսի ձեռամբ վեր է խոյանում ներկայիս քարաշեն հոյակերտ եկեղեցին, որտեղ դրվում է «Յոթ վերք» պատկերը, և 1890 թ. Սուքիաս եպիսկոպոս Պարզյանի ձեռքով (ով 1875 թ. նշանակվել էր Ալեքսանդրապոլի վիճակի առաջնորդական փոխանորդ)⁷³ օծվում է⁷⁴: Եկեղեցու վերանորոգումը նախաձեռնում է Ալեքսանդրապոլի առաջնորդական տեղապահ Գևորգ Սուրենյանցը (1878-1881 թթ.)⁷⁵:

«Յոթ վերք» սրբապատկերը Գյումրու ներկայիս Յոթ վերք եկեղեցու հիշվում է արդեն 1881 թ.՝ Ալիշանի «Շիրակ. Տեղագրութիւն պատկերացոյց» ուսումնասիրության մեջ: Այսպիսով պարզ է դառնում, թե ինչու է ժողովրդի մեջ տարածված այն զրույցը, որ Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցին կառուցվել է «Յոթ վերք» սրբապատկերը հանգրվանելու համար, որ պեսդի որևէ պատճառաբանությամբ պատկերն այնտեղից չտեղափոխվի:

Շիրակի հոգևոր կենտրոնն Ալեքսանդրապոլ տեղափոխելու հիմնական պատճառը Ալեքսանդրապոլում և առհասարակ Շիրակում Հայ Առաքելական Եկեղեցու ազդեցությունից ամրապնդումն էր, իսկ շարժառիթը, ըստ երևույթին, դարձավ 1837 թ. Նիկոլայ Ա. կայսեր՝ Գյումրի կատարած այցելությունը, ինչը Գյումրու համար նոր՝ Ալեքսանդրապոլյան ժամանակաշրջանի սկիզբը հանդիսացավ: Ամենայն հավանականությամբ այդ ժամանակ կայսրին ներկայացվել է քաղաքի առաջին հեռանկարային զարգացման հատակագիծը, որը կյանքի կոչվելով կայսերական գերագույն հովանավորություն, հետագա յոթնասուն տարվա ընթացքում

Սակայն մենք կարծում ենք, որ Արդությանը, տեսնելով, որ «Յոթ վերք» սրբապատկերը չի հաջողվում տեղափոխել իր կառուցած եկեղեցի, և միգրացի «Չարչարանաց Տիրամոր» պատկերը ևս չի հաջողվում բերել, որմնաքանդակի տեսքով պատկերել է տալիս «Չարչարանաց Տիրամոր» պատկերը:

⁷² Ա. Աղամյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

⁷³ «Առաջնորդական փոխանորդը», «Արարատ» ամսագիր, 1875, նոյեմբեր, էջ 433-434:

⁷⁴ Ա. Աղամյան, նշվ. աշխ., էջ 37:

⁷⁵ «Գևորգ Ե. Սուրենյանց», ԲՀ, էջ 207:

⁷⁶ «Գևորգ Ե. Սուրենյանց», «Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ» հանրագիտարան, Երևան, 2008, էջ 40. «Գյումրի. քաղաքը և մարդիկ», էջ 171:

անճանաչելիորեն փոխել է բնակավայրը՝ դարձնելով այն տարածաշրջանի կարևորագույն կենտրոններից մեկը⁷⁷:

Ալեքսանդրապոլյան ժամանակահատվածում կառուցվել են ռուսական զորամասային հինգ եկեղեցիներ, մեկ ժամատուն-եկեղեցի, ինչպես նաև չորս հայ առաքելական, հայ կաթոլիկ և մեկ հունական եկեղեցի⁷⁸:

Կառուցվել է նաև Ալեքսանդրապոլի բերդը, որի մասին Կ. Սպասսկի-Ավստոնոմովը գրում է. «Ամբողջ Անդրկովկասում չկա Ալեքսանդրապոլի բերդի նմանը: Այն համարվում է դարի գլուխգործոց: Իսկ ինչ վերաբերում է բերդի եկեղեցուն, ապա այն մեզ՝ ասիացիներիս համար կատարելութուն է: Կարելի է ասել ավելին՝ Ալեքսանդրապոլի բերդն ու եկեղեցին ամբողջ Անդրկովկասում առայժմ ռուսական տիրապետության միակ հուշարձաններն են (ընդգծումը՝ Հ. Ա.)»⁷⁹:

Հայտնի է, որ ցարական կառավարությունը հնարավոր բոլոր միջոցներով փորձում էր միջամտել եկեղեցու ներքին հարցերին, իսկ ժողովրդին հեռու պահել հասարակական ինչպես նաև դպրոցին ու եկեղեցուն առնչվող գործերից⁸⁰:

Կարելի է ենթադրել, որ ռուսները նպատակ ունեին Ալեքսանդրապոլը դարձնել Կովկասում իրենց հենակետը⁸¹ ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև, բացառված չէ, հոգևոր առումով: Ասվածը հիմնավորվում է հետևյալ փաստերով: Այսպես, 1801 թ., երբ Վրաստանը Ռուսաստանին միացավ, ռուսական քաղաքական շրջաններում աճեց հայկական հողերի միավորման ձգտումը: Գյումրին, որպես ռազմական նպատակների համար չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող բնակավայր, ռուսական հրամանատարության կողմից դիտարկվեց ռազմական հուսալի հենակետ⁸²: 1804-ից Գյումրին դառնում է առաջավոր հենակետ ռուսական զորքերի համար, մինչև 1820 թ., երբ ժամանակավոր դադարից հետո Ռուսաստանը կրկին ակտիվորեն առաջացավ դեպի արևմուտք⁸³: Պատահական չէր, որ ռուսներն այնտեղ կառուցեցին բերդ, եկեղեցի, որոնք,

⁷⁷ Ա. Միրզոյան, Ալեքսանդրապոլ-Լենինական. քաղաքաշինական դիմագիծ, ԵՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, XI, Գյումրի, 2008, էջ 17:

⁷⁸ Նշվ. աշխ., էջ 21:

⁷⁹ Ա. Հայրապետյան, Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարի առաջին կեսին, ԵՀՀԿ, IV, Գյումրի, 2001, էջ 112:

⁸⁰ Այդ մասին մանրամասն տես Գ. Այվազյան, «Ալեքսանդրապոլը պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների ոլորտում 1860-1870-ական թթ.» հոդվածը (ԵՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, XI, Գյումրի, 2008, էջ 73):

⁸¹ Ա. Հայրապետյան, նշվ. աշխ., էջ 110:

⁸² Անդ:

⁸³ Ա. Միրզոյան, նշվ. աշխ., էջ 17:

ինչպես և քաղաքը, անվանակոչեցին ռուսական եկեղեցու մեծ նահատակ Ս. Ալեքսանդրա թագուհու պատվին⁸⁴:

Ալեքսանդրապոլ բերդում գտնվող Ս. Ալեքսանդրա եկեղեցում, որն օծվել է 1842 թ., գտնվել է Կ. Բրյուլովի վրձնած Հայր Աստծու սրբապատկերը, որը նվիրել էր Նիկոլայ Ա. կայսրը⁸⁵:

Ռուսական կողմի քայլերը կարող էին նպաստել, որ ռուսական եկեղեցին առաջնային դիրք զբաղեցնեի Հայ Առաքելական Եկեղեցու նկատմամբ: Ուստի Հայերը պետք է ունենային եկեղեցի, որը թե՛ հոգևոր-համայնքային, թե՛ տնտեսական առումներով պետք է լինեի ավելի հզոր: Հերևաթար, Ալեքսանդրապոլում պետք է լինեի Շիրակի Հայերի առաջնորդանիստ եկեղեցին, որը կհամախմբեր տեղացիներին, միևնույն ժամանակ նյութապես կայուն և ապահով կլինեի: Այդ գործառույթները կարող էր կատարել այն եկեղեցին, որտեղ կհանգրվանեի «Յոթ վերք» սրբապատկերը, իսկ վերջինս կարող էր հանգրվանել այն եկեղեցում, որը կառուցված կլինեի այդ նկարը Շիրակ բերած գաղթյալ Հայերի կողմից: Այդ եկեղեցին Ս. Աստվածածինն էր: «Յոթ վերք» սրբապատկերը, կարծես, Շիրակի հոգևոր իշխանություն խորհրդանշին էր դարձել, այդ պատճառով պատկերը ձգտում էին տանել այն եկեղեցի, որը նպատակ ունեի հոգևոր-համայնքային կյանքում գործնալու և իշխանություն ձեռք բերելու:

Այսպիսով՝ 1852 թ. ի վեր «Յոթ վերք» Ալեքսանդրապոլի Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցում է: Դա փաստում է և այն, որ եկեղեցու լուսարար Պետրոս քահանա Կոստանյանցը 1852 թ. Նիկողայոս եպիսկոպոսի օրհնությունը նշանակվել է հոգևոր կառավարման անդամ՝ միաժամանակ վարելով եկեղեցու լուսարարի պաշտոնը, երբ այնտեղ է փոխադրվել «Յոթ վերք» սրբապատկերը⁸⁶: Տե՛ր Պետրոսն Ալեքսանդրապոլի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն մի արծաթապատ երկաթագիր (988 ՆԼԷ) Ավետարան է նվիրել, որը կոչվում է Տըտի Ավետարան: Իբրև նվիրական սրբություն՝ այն գտնվել է «Յոթ վերք» պատկերի խորանում՝ ուխտավորների երկրպագության համար⁸⁷:

Յոթ վերք եկեղեցու խորանները նախատեսված են եղել դավանաբանական տարբեր ուղղությունների քրիստոնյա հավատացյալների համար: Գլխավոր խորանը ծառայել է Հայ Առաքելական Եկեղեցուն, և այստեղ պատարագելու իրավունք ունեցել են միայն Հայ հոգևորականները: Յոթ

⁸⁴ Ա. Հայրապետյան, նշվ. աշխ., էջ 111:

⁸⁵ Ա. Միրզոյան, նշվ. աշխ., էջ 19:

⁸⁶ «Հատիճայի վանական ընկերություն...», էջ 19:

⁸⁷ Նշվ. աշխ., էջ 21:

Վերք խորանը պատկանել է Ուղղափառ, իսկ Ս. Երրորդությունը՝ Կաթողիկե եկեղեցուն։ Ս. Սարգիս խորանը ծառայել է ասորիներին։ Եթե միևնույն օրը ծիսակարգ կատարելու անհրաժեշտություն է առաջացել, նախապատվությունը տրվել է Հայ Առաքելական Եկեղեցուն⁸⁸։

Յոթ վերքը կարծես դարձել էր Ալեքսանդրապոլի առաքելականների, ուղղափառների և կաթոլիկների կենտրոնական սրբավայրը՝ միևնույն ժամանակ լինելով Հայ Առաքելական Եկեղեցու կենտրոնը։

Այսպիսով՝ Յոթ վերք եկեղեցին կառուցված է հայկական ճարտարապետության ավանդույթների համաձայն, սակայն եկեղեցու ներքին հարդարանքը՝ սկսած գլխավոր խորանից մինչև սրբապատկերներ և այլն, փաստում են, որ այն նպատակ է ունեցել Ալեքսանդրապոլում պահպանել Հայ Առաքելական Եկեղեցու ավագությունը՝ միևնույն ժամանակ միավորելով քրիստոնեական մյուս եկեղեցիներին։

«Յոթ վերք» սրբապատկերը՝ ժողովրդական հավատալիքներում. «Յոթ վերք» սրբապատկերը, լինելով ամենանվիրական խնդրակատար սրբություններից մեկը, մշտապես եղել է հավատացյալ ժողովրդի ուշադրության կենտրոնում։ Սրբապատկերի զորությունն ապավինել են թե՛ համայնական աղետների դեպքում (երաշտ, պատերազմ), թե՛ անձնական խնդրանք-ակնկալիք ունենալիս (ամուր անողջություն, ուսման մեջ՝ առաջադիմություն, անվտանգ ճամփորդություն, բարեկեցություն, աշխատանքում՝ հաջողություն, հոգեկան խաղաղություն և այլն)։

«Յոթ վերք»-ի հանդեպ գյումրեցիների տածած հավատը, զորություն ու երկյուղածությունն այնքան մեծ էր, որ նրանով երգվելու դեպքում ասվածի ճշմարտությունն անքննելի էր դառնում⁸⁹։ Գյումրեցի կանայք ուխտ էին անում յոթ կամ քառասուն օր բոկոտն գնալ «Յոթ վերք» ուխտի, և եթե անգամ պատկերի խորանը փակ էր լինում, պատը համբուրում էին, իրենց խնդրանքը հղում Աստվածածնին և հեռանում⁹⁰։

⁸⁸ Ն. Ղուկասյան, Յոթ վերք եկեղեցի, Գյումրի, www.building.am, նյութը վերցված է 10.09.2015:

Վերք նշվածի մասին գրավոր որևէ տեղեկություն չգտանք, սակայն առանձին խորանները երբևէ տարբեր դավանանքի հավատացյալներին ծառայելու մասին հավաստեց նաև քանասաց Հարություն Ֆիլյանը և հավելեց, որ այսօր Ս. Աստվածածին եկեղեցին ծառայում է միայն Հայ Առաքելական Եկեղեցու հավատացյալներին (Հ. Արթուրյան, ԴԱՆ, Գյումրի, 2015, էջ 4):

⁸⁹ Հ. Գյուլեցյան, Գյումրի, Լենինական, 1976, Երևան, տեսք 2, էջ 160, 177:

⁹⁰ Անդ:

«Յոթ վերքը» բազմամարդ է եղել հատկապես Աստվածածնի Վերափոխման և Վարդավառի տոներին, երբ ուխտավորներ էին գնում շրջակա գյուղերից և Ախալքալաքից⁹¹:

Ալիշանը գրում է, որ «Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածնի [խոսքը Գյումրու Ս. Աստվածածին եկեղեցու մասին է - Հ. Ա.] նշանաւոր ուխտատեղի համարեալ է վասն Եօթն խոցից անուանեալ պատկերին»⁹²: Ե. Լալայանը պատմում է, որ Աստվածածնի տոնին (Վերափոխմանը - Հ. Ա.) բազմաթիվ ուխտավորներ են գնում Ալեքսանդրապոլ՝ «Եօթվիրաց» պատկերին ուխտ անելու: Սրբի բարեխոսութեանն էին ապավինում հատկապես կանայք ծննդաբերութեան, հիվանդութեան, վշտի ժամանակ և բոլոր սրբերից առավել նրան էին մատաղ խոստանում⁹³:

Սրբապատկերին ժողովուրդը հատկապես ապավինում էր երաշտի ժամանակ, քանի որ կարծում էին, որ երկիրը երաշտից ազատել կարող է միայն «Եօթվիրքը»⁹⁴: Այն հանգամանքը, որ «Յոթ վերքին» վերագրվում էր հենց երաշտից ազատելու գործընթացը, կարծես խորհրդանշում է միասնութեան գաղափարը: Երաշտի ժամանակ հոգևորականները թափուրով սրբապատկերը դուրս էին բերում և ժողովրդի հետ միասին աղոթում: Իսկ կանայք, երկնքին նայելով, արտասվում էին՝ ակնկալելով, որ երկինքը կխղճա իրենց և անձրև կգա: Ասում են, որ այդ արարողությունից հետո միշտ անձրևել է⁹⁵: «Շուրջ երկու ամիս կը լինի ամենևին անձրև չէ գալիս ու խիստ չոգ է: Ծերունիք խիստ վշտացած են, նոքա ասում են, որ այս տարուայ պէս չոգ և թանգութիւն տեսած չեն: Հացը և միւս ուտելիքները չատ թանգ են: Ես տեղեկացայ, ալիւրի փութը աժէ 1ռ. 20 կ: Իմաստուն մարդիկը (գուշակողները) այս տարուայ չորութեան համար գուշակել են, որ մինչև Ալեքսանդրապոլում բնակուող մի մեղաւոր կնոջ չարտաքսեն, Աստուած չի գթալ քաղաքի վրա և Աստուածածինը անձրև չի տալ: Աստուածածնի պատկերը ամեն օր զանգակներ կոտրտելով դուրս են տանում գիւղօրայք բազմաթիւ ժողովուրդը յետեից»⁹⁶:

Հ. Կոստանյանը դեռևս 1892 թվականին գրել է. «Աղէքսանդրապոլի «Եօթվիրաց» Ս. Աստվածածի պատկերը մեծ ժողովրդականութիւն

⁹¹ Նույն տեղում էջ 155: Կ. Բազեյան, Գ. Աղանյան, Ալեքսանդրապոլ. ազգագրական էսքիզներ (պատմագագրական ուսումնասիրություն), Շիրակի հնագիտական և պատմագագրական ուսումնասիրություն, 2, Երևան-Գյումրի, 2014, էջ 99-101:

⁹² Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 155:

⁹³ Ե. Լալայան, Ջալալաբ. Հաւատք, ԱՀ, գիրք Ա., էջ 321:

⁹⁴ Յ. Կոստանյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

⁹⁵ Ս. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 110 (աղբյուրը՝ Հ. Գյուլեցյան, Գյումրի, Լենինական, 1976, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, տետր 2, էջ 164-65):

⁹⁶ «Նամակ Ալեքսանդրապոլից», «Մշակ» թերթ, Թիֆլիս, 1872, 27 հուլիսի, թ. 29, էջ 3:

ուների Շիրակում: Աղէտների ժամանակ կամ երբ երաշտը սաստկանալով սպառնում է արտերին՝ ժողովրդի խնդրանքով այդ պատկերը քաղաքից տանում են գյուղերը և երկար ժամանակ ման են ածում՝ նորա ցաւերը փարատելու համար: Գյուղացիք չեն խնայում իրանց առատ նուէրները. Աստուածածինը դառնում է գանձերով. վերադարձին խուռն բազմութիւն ամեն դասակարգի գնում են նորան դիմաւորելու»⁹⁷: Հեղինակը հեթանոսաքրիստոնեական, կամ ինչպես գիտական լեզվում է ամրագրված, ժողովրդական քրիստոնեութեան այս դրսևորումը պատկերավոր ձևով վերապատմել է չափածո գրվածքում:

Երկիրս չորացաւ, հասկս չի լցում, Տիրամայր ա. կոյս,
Ջրի՛նք կարօտ, անձրևի՛ կարօտ, մեռած չէ մեր յոյս,
Մեր վաստակած ենք, մեր աշխատանքը պտղից դեռ զուրկ է,
Տիրամայր ա. կոյս, մեր ձայնը լսէ՛ Դու անձրև դրկէ՛-

Դու անձրև դրկէ՛... բերրի երկիրս փորձանքից փրկէ՛
Մեր նօթի որդոց հաց հասութ, երկրի դարդը քացո՛ւր,
Խեղճացած սրտիս ձայնը Քեզ հասնի,- լացը քեզ հասնի,
Տիրամայր ա. կոյս, մեր ձայնը լսէ՛, Դու անձրև դրկէ՛...:
Որպէս աղաչանք, որպէս ջերմ բարբառ,
Երկրում տարածվեց և երկինք հասաւ,
Որպէս իսկ գալիք ջրոտ անձրևը սկսեց տեղալ,
Ամբոխի սիրտը իրան երկրի պէս գովութիւն գտաւ⁹⁸:

Շիրակի ժողովուրդը Ս. Աստվածածնին ապավինում էր նաև պատերազմների և աղետների ժամանակ՝ հավատալով, որ Տիրամայրն իր զորքով զորավիգ կլինի:

Դու ողջ երկիրը գնացիր, ման եկար, Ս. Աստվածամայր,
Փրկեցիր երկիրը փորձանքից, վշտից զօրքովդ անհամար
Ո՛, մենք մատաղ ենք քեզ էլ, զօրքիդ էլ, զօրատր Ս. Կոյս,
Յոգնած, վաստակած, երկիրը շրջած - ժողովրդեան յոյս...⁹⁹:

Ըստ ժողովրդի մեջ տարածված գրույցների՝ 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ «Յոթ վերքը» կամ, ինչպես մահմեդականներն են անվանել, «Մէյրամ-Անան»¹⁰⁰ «չթողէց իւր ժողովուրդ»

⁹⁷ Յ. Կոստանեանց, նշվ. աշխ, էջ 54:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 57-58:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 55:

¹⁰⁰ Մահմեդականներն այդպես են կոչում Մարիամ Աստվածածին:

և հրաշքներ է գործել: Երբ իր գործով երևացել է թշնամու բանակին, նրանց ձեռքերը թուլացել են և հրացանները ցած գցել:

«Զարմանալի՜ հրաշք ունի մեր Ս. Աստուածածինը,
Ես յիշում եմ, դեռ փոքր էի, տարիս հազիւ կրիներ ինը,
Պատմում էին՝ երբ ոռոսները պաշարել էին Կարսը,
Թուրք զորքերի ացքերին միշտ երևում էր Ս. Հարսը¹⁰¹:
«Մենք չենք կարող ոչինչ տեսնել, մեր ձեռքերն են թուլանում»,
Ասում էին թուրք զորքերը և հրացանները վար ձգում,
Մէյրամ-Անան անթիւ զորքով երևում է մեր աչքին,
Պաշտպանում է մեր թշնամուն՝ խաչը բռնած իր ձեռքին:-
Եւ ոռոսները ջարդում էին... Տիրամայրն հէնց չերևէր.-
Թուրքերը նորից ոյժ կ'առնէին, կըկրոռուէին անվեհեր,
Բայց իհարկէ՝ «Մէյրամ-Անան» չթողէց իր ժողովուրդ.-
Երևեցաւ վերջին ագամ և թուրքն եղաւ «ջարդովխորդ»:
«Ինչպէ՛ս գթոտ մայր է մեր Ս. Աստուածածինը Եօթըվիրաց,
Ոչ մի ուխտող իր կեանքի մէջ նրանից մերժում չէ ստացած»¹⁰²:

Բանաստեղծությունը գրվել է 1889 թվականին, ինչը հուշում է, որ այդ ժամանակներում ևս գիմել են «Յոթ վերք»-ին՝ իբրեւ խնդրակատար: Գիրքը լույս է տեսել 1896 թվականին և նրանում նշվում է, որ «Եօթըվիրաց» կամ Աստուածածնայ պատկերը գտնվում է Ալեքսանդրապոլի մայր եկեղեցում:

Աստվածածի՜ «յոթ սրով կրծքից խոցված պատկերի առաջ» աղոթում էին աղքատությունից ու դժբախտությունից ազատվելու¹⁰³, հոգեկան հանգստություն գտնելու համար:

Անուշ եղբայր, եկ, սփոփիր, այս գիշերուայ իմ թախիծ,
Ա՛ն չունգուրդ /չունգուրդ/, գուցե շուտով գնայ վիշտը ինձանից,
Իսկ ես վաղը երեկոյեան Աստուածածին կը գնամ,
Սուրբ պատկերի առաջ ընկած՝ վառուած սրտիցս կուլամ,-
«Նորա հրաշքը շատ զօրեղ է - Եօթըվիրաց Ս. Կոյսի,
Վաղը նորա ուխտն է, եղբայր, տեղ չի լինի ոչ ոքի,
Ամէն կողմից գիտականը, ժողովուրդը երկրագործ,
Կուգան նորան ուխտ անելու և կըգոհեն գառնուկ որձ»¹⁰⁴:

Վերջին քառատողում նկարագրվում է նաև Յոթվիրաց եկեղեցու ուխտագնացությունը:

¹⁰¹ Ս. Հարսը Ս. Մարիամ Աստվածածինն է (Մէյրամ-Անա):

¹⁰² Յ. Կոստանեանց, նշվ. աշխ., էջ 76-77:

¹⁰³ Կ. Սեդրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 235:

¹⁰⁴ Յ. Կոստանեանց, նշվ. աշխ., էջ 76:

Մինչ օրս Ս. Աստվածածին եկեղեցու Յոթ վերք խորանը լեցուն է սրբության զորությանն ապավինող հավատացյալներով: Թեև ներկայումս երաշտի ժամանակ սրբապատկերը չեն տանում տարբեր բնակավայրեր, սակայն Աստվածածնի Վերափոխման նախատոնակին՝ չաբաթ երեկոյան, թափորով դուրս են հանում եկեղեցուց, տանում Գյումրու կենտրոնական հրապարակ և անդաստանի կարգ կատարում¹⁰⁵:

«Յոթ վերք» սրբապատկերի ունեցած դերը Շիրակի հասարակական կյանքում (կրթություն, առողջապահություն են): «Յոթ վերք» պատկերից ստացված նվիրատվությունները ծառայել են ոչ միայն հոգևոր, այլ նաև կրթական գործին: 1857 թ. դեկտեմբերի 18-ին Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարությունը միջնորդում է Սինոդին՝ Ս. պատկերի արդյունքով Ալեքսանդրապոլում հոգևոր դպրոց բացելու և պահպանելու գիմնումով: Սինոդը 1858 թ. հունվարի 16-ին հրամայում է Ալեքսանդրապոլում հոգևոր դպրոց բացել և դրա պահպանություն համար հատկացնել Ս. պատկերի արդյունքը 1858 թ. հետո, իսկ այն գումարը, որ հավաքվել է մինչ այդ, ուղարկել էջմիածին¹⁰⁶:

Հառիճի հոգևոր ընկերության նախագահը, կամենալով կանոնավոր և տևական արդյունքներ հատկացնել Հառիճի դպրոցին, 1860 թ. նոյեմբերի 14-ին խնդրում է Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցուն Հառիճի դպրոցին շնորհել «Յոթ վերք» պատկերի արդյունքների մեկ երրորդ մասը և Հառիճավանքի մոմավաճառության արդյունքը: Հաջորդ օրը խնդրանքը բավարարվում է¹⁰⁷. նոյեմբերի 15-ին Մատթեոս Կաթողիկոսի կոնդակով պատկերից ստացված արդյունքների մեկ երրորդը հատկացվում է Հառիճի վանական դպրոցի պահպանությանը, որը հոգաբարձությունն ստանում է մինչև 1918 թ.¹⁰⁸:

1861 թ. հուլիսի 5-ից սկսած, երբ Հովսեփ ավագ քահանա Կոստանյանցն այլ անձանց հետ միասին նշանակվում է «Յոթ վերքին» կատարված նվիրատվությունների վերատեսուչ, Ալեքսանդրապոլի հոգևոր դպրոցի նյութական վիճակը է՛լ ավելի է բարելավվում¹⁰⁹:

¹⁰⁵ Լ. Արքահայր, ԴԱՆ, Գյումրի, 2015, էջ 2:

¹⁰⁶ «Հատիճայի վանական ընկերության...», էջ 35:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 39:

¹⁰⁸ Ա. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 38: Ս. Պատկերի եկամտի մեկ երրորդ մասը Հատիճի դպրոցին հատկացնելու մասին Մատթեոս Ա. Կաթողիկոսի 1860 թ. նոյեմբերի 15-ի կոնդակը տևն «Հատիճայի վանական ընկերության...» գրքի 185-րդ էջում: Այդ մասին Սինոդի 1861 թ. նոյեմբերի 3-ի հրամանը տևն նույն գրքի 186-րդ էջում:

¹⁰⁹ «Հատիճայի վանական ընկերության...», էջ 280:

Ի դեպ, այս պատկերի բերած հասույթի մեկ երրորդը 1860-98 թթ. կազմել է նույն ժամանակաշրջանի ամենամեծ շահույթն այն դեպքում, երբ անհատական փոխանցումները չեն գերազանցել քառասուն ռուբլին¹¹⁰:

1906 թ. Խրիմյան Հայրիկը կոնդակ է հրապարակում (ԹԻԻ 1107) «Յանուն Հոգեւոր կառավարութեան հայոց Ալեքսանդրապոլի, որով պատուիրեցաւ յատկացուցանել զերկու երրորդ մասն արդեանց Եօթն Վիրաց պատկերին ի պահպանութիւն եկեղեցական-ծիսական դպրոցին յանուն ս. Լուսաւորչի»¹¹¹:

1913 թ. Գեորգ Ե. Սուրենյացը Երևանի փոխթեմակալ Տեր Խորեն եպիսկոպոսի անունով կոնդակ է հրապարակում, որով պատվիրում է, համաձայն Հայրապետական միջորդութեան, Ալեքսանդրապոլի Ս. Աստուածածնի «Եօթն վիրաց» պատկերի արդյունքը երեք հավասար մասերի բաժանել, որի մեկ երրորդ մասը տալ Հառիճի դպրոցին, մեկ երրորդ մասը՝ Արղուժյան օրիորդաց դպրոցին և մնացած երրորդ մասը՝ Ալեքսանդրապոլի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու «Խրիմյան» ծխական դպրոցին¹¹²:

Ս. պատկերից ստացված եկամուտը ծառայել է նաև առողջապահական նպատակով: Ըստ Ալեքսանդրապոլի 1878 թվականի մի հաղորդագրութեան՝ «Մարտի 22-ին Աղբուլաղ գյուղի բնակիչները դիմեցին կառավարութեանը՝ խնդրելով հանդիսավոր տանել իրանց գյուղը ս. Աստվածածնի պատկերը, որովհետեւ իրանց գյուղի մեջ սաստիկ տիրապետում է տարափոխիկ ախտը: Աղբուլաղցիները հավատացած են, որ Աստվածածնի պատկերը իրանց մոտ բերելով, հիվանդութիւնը կանհետանա»¹¹³:

1910 թ. Գյումրիում խոլերայի համաճարակի դեմ պայքարի համար Հառիճի Ս. պատկերով շրջել են և հանգանակել 1496 ռուբլի (ուշագրավ է, որ արդեն այդ թվականին պատկերը դեռևս հայտնի է եղել որպես Հառիճի պատկեր): Հավաքված ողջ գումարը կազմել է 4009 ռուբլի: Ամենամեծ գումարը բերել է Ս. պատկերը¹¹⁴:

Ըստ ժողովրդական հավատալիքների՝ հիվանդութիւնները «մեղաց պատուհաս» են, որ տրվում են սրբերից՝ պասը չպահելու կամ սրբին բարկացնելու պատճառով: Պարզելու համար, թե որ սրբից է հիվանդու-

¹¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ 158:

¹¹¹ Խրիմյան Հայրիկի կոնդակը, «Արարատ» ամսագիր, 1906, փետրվար, էջ 102:

¹¹² «Նորին Սրբութիւն ազգիս Վեհափառ Հայրապետի տնօրէնութիւններից», «Արարատ» ամսագիր, 1913, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 687:

¹¹³ «Աղբուլաղ գյուղի խնդրանքը», «Մշակ» թերթ, Թիֆլիս, 1878, մարտ 30 (ապրիլի 11), թ. 51, էջ 2, 30: Ծնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԻ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայ ազգագրության բաժնի գիտաշխատող Գրիգոր Աղանյանին՝ սույն նյութը տրամադրելու համար:

¹¹⁴ «Տեղեկատու. Հատիճայի վանքի հաշիւը 1910 թուին», էջ 259:

թյունը, հնում «փիլթա են թափել»: Եթե պարզվել է, որ հիվանդությունը Ս. Աստվածածնից է, ապա առողջանալու համար հարկ է եղել գնալ Գյումրի՝ «Յոթ վերք»-ին ուխտի¹¹⁵:

«Յոթ վերք» սրբապատկերը շիրակցիների համար մշտապես եղել է որպես սրբազան մասունք, թե՛ Շիրակ աշխարհի, թե՛ համայնքի և թե՛ անհատի պահպանություն խորհրդանշիչ, որն ամեն գնով փորձել են պահել ու պահպանել: Ասվածի բազում օրինակներից մեկն արտացոլված է Արտակ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի՝ 1918 թ. մայիսին թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը գրավելու դեպքերի նկարագրության մեջ¹¹⁶. «Մենք տեսանք, որ ժողովուրդը շատ է խառնված Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մոտ: Երկյուղ կրեցինք, թե՛ չարամիտ մարդիկ կարող են կոտրել Եօթվիրաց խորանի դուռը և պատկերը գողանալ: Քաղաքացիներից ոմանք ևս այդ կասկածը հայտնեցին, և որոշեցինք դուռը բանալ և պատկերը հանել: Սակայն ժամկոչը գնացել էր կացարան և բանալին հետը տարել: Մի քանի անգամ Տեր Ամբակում Հայրը գնաց կացարան և հետ եկավ, բայց չկարողացավ գտնել ժամկոչին: Այդ պատճառով ես խնդրեցի Տեր Ամբակում Հորը հրացանն ուսին հսկել Աստվածածին եկեղեցու վրա, որպեսզի չարամիտ մարդիկ խորանի դուռը չջարդեն ու ներս մտնեն և կամ Աստվածամոր պատկերը գողանան և կամ գանձարկղերը թալանեն, մեկ-մեկ էլ առաջնորդարանին նայի»¹¹⁷:

Յոթ Վերք եկեղեցու պատմության հիշարժան դեպքերից մեկը 1904 թ. Խրիմյան Հայրիկի և Կոմիտաս վարդապետի այցն է Ալեքսանդրապոլ: Նրանց մատուցած պատարագին մասնակցում են Ալեքսանդրապոլից և հարևան գյուղերից, Ջավախքից և Ախալքալաքից եկած բյուրավոր մարդիկ, ովքեր եկել էին՝ իրենց Վեհափառին և «խաղ կանչող վարդապետին» տեսնելու և լսելու¹¹⁸:

Չնայած խորհրդային իշխանության եկեղեցահալած քաղաքականության հետևանքով տուժում են նաև Գյումրու եկեղեցիներն ու հոգևոր դասը, սակայն Ս. Աստվածածին եկեղեցու զանգերը չեն դադարում

¹¹⁵ Ե. Լալայեան, Ջալալք. Հալաթք, ԱՀ, գիրք Ա, էջ 357:

¹¹⁶ 1918 թ. մայիսի 18-ին թուրքական զավթիչներն սկսեցին իրենց հարձակումները Արևելյան Հայաստանի ուղղությամբ: Մայիսի 15-ի ուրակոծումից հետո գրավեցին Ալեքսանդրապոլը՝ նրա գավառի գյուղերի հետ միասին, ավերեցին, սովի ու գաղթի մատնեցին բնակչությանը (Կ. Կոզմոյան, Լենինական, Երևան, 1957, էջ 28):

¹¹⁷ Արտակ վարդապետ Սմբատյան, Մի պատմական էջ Ալեքսանդրապոլի տաճիկների առաջին գրավման պատմությունից, 1918, ՄՄ արխիվ, ցուցակ 38, թիթապանակ 62, վավերագիր 9, թերթ 9c-10a:

¹¹⁸ Խ. Բաղիկյան, Կոմիտասը Շիրակում, ԵՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, II, Գյումրի, 1999, էջ 185:

ղողանջել, և դռները երբեք չեն փակվում «Յոթ վերք» սրբապատկերին ուխտի գնացող հավատացյալների առջև¹¹⁹: Նյութական կուլտուրայի հուշարձանների հայկական ԽՍՀ պաշտպանության կոմիտեի 1942 թ. և Լենինական քաղաքի պատմա-ճարտարապետական և հնագիտական հուշարձանների վերաբերյալ 1952 թ. նյութերը վկայում են, որ Ս. Աստվածածին կամ Յոթ վերք եկեղեցին կանգուն և պահպանված վիճակում եղել է գործող եկեղեցի¹²⁰:

Ս. Աստվածածին կամ Յոթ վերք եկեղեցին այսօր պաշտոնապես ծառայում է միայն Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցու հավատացյալներին: Յոթ վերք խորանում շարունակում է հանգրվանել հռչակավոր սրբապատկերը՝ բազմած մոտ մեկ մետր բարձրությամբ պատվանդանի վրա, որը ծառայում է նաև որպես գանձանակ: Հառիճի ճաճանչավոր պատկերը կախված է սրբապատկերից դեպի աջ, իսկ դեպի ձախ՝ «Խաչելություն» կտավը:

Այսպիսով՝ «Յոթ վերք» սրբապատկերն ի սկզբանե եղել է Բասենում, ապա տարվել Մարմաշեն, որտեղից՝ Հառիճ՝ ապահովելով տեղի հոգևոր համայնքների ձևավորումը և տնտեսական բարեկեցությունը: Այնուհետև այն տեղափոխվել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, իսկ մեկ տարի անց՝ Ալեքսանդրապոլ՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու ավագությունն Ալեքսանդրապոլում ամրապնդելու նպատակով, որտեղ իր վերջին հանգրվանն է գտել Ս. Աստվածածին եկեղեցում, որն էլ, ըստ զրույցների, կառուցվել է հենց սրբապատկերի համար: Բոլոր եկեղեցիները, որտեղ եղել է սրբապատկերը, օծված են եղել Ս. Աստվածածնի անվամբ:

Ուսումնասիրությունը թույլ է տվել եզրակացնելու, որ ժողովրդական արվեստի այս նմուշը մշտապես եղել է և ցայսօր մնում է որպես խնդրակատար սրբություն: «Յոթ վերք» սրբապատկերը ոչ միայն արտահայտում է Հայ ժողովրդի հավատն ու խոնարհումը սրբազան առարկաներին, այլև ևս մեկ անգամ ամրագրում է դարեր ի վեր գոյություն ունեցող այն փաստը, որ նվիրական սրբության՝ որևէ եկեղեցում պահպանվելը վավերացնում և ամրապնդում է տվյալ եկեղեցու իշխանությունը:

¹¹⁹ Գյումրի. քաղաքը և մարդիկ. էջ 226:

¹²⁰ ՀԱԱ, ֆոնդ 1063, ցուցակ 1, գործ 1475, Երևան, 1942, թերթ 10: ՀԱԱ, ֆոնդ 1063, ցուցակ 1, գործ 1582, Երևան, 1952, թերթ 9:

РЕЗЮМЕ

Икона “Семь Ран Богородицы” находится в Гюмри, в церкви Святой Богородицы. Данная статья представляет историю этой иконы, а также ее роль и значение в духовной, социальной и образовательной жизни Ширака. Исследование проводилось на основе этнографических, летописных, архивных и документальных источников, а также данных прессы. В статье обсуждается проблема “Семи Ран”, который является одним из вопросов общей мариалогии, а также авторство иконы. Обстоятельно изучается путь иконы от своего первого места нахождения – монастыря Святой Девы Марии в Басене, крепости Асанкала до церкви Святой Марии в Гюмри. На этом пути икона находилась также в храмах Мармашен, Арич и в церкви Сурб Ншан (Святого Знамения) в Гюмри. Исследование позволило сделать вывод, что икона является образцом народного творчества, не соответствует критериям иконописи и не имеет художественной ценности. Несмотря на это, икона была и по сей день остается для народа священной.

SUMMARY

The icon “Seven Wounds” is placed in Holy Virgin Church in Gyumri. This article aims to reveal the story of the icon, touching upon its history, as well as its major role in the spiritual, social and educational aspects of the region of Shirak. The work is based on bibliographic and ethnographic primary sources, archival documentary, press data and other studies. The article discusses questions concerning the symbolism of “Seven Wounds”, reflected in medieval theology, and the authenticity of the picture. The reasons of moving the icon from its first destination - Holy Virgin Church of Hasankala Monastery in Basen to Gyumri (Holy Virgin Church of Hasankala, Marmashen, Harich, Etchmiadzin, St. Nshan Church and Holy Virgin Churches in Gyumri) are thoroughly studied. Our study demonstrates that although the discussed icon is an example of folk art and cannot be appreciated as a fine art value, among people it was and still remains a sacred object that fulfills desires.

